

KULTÚRA – KOMMUNIKÁCIÓ – INTÉZMÉNYI HÁLÓZAT

Aligha van még egy olyan változatos és bonyolult jelentéshálóval rendelkező szavunk, mint a kultúra. Ez nem csak azt jelenti, hogy a szónak tudományos irodalomban nincs egy megállapodott jelentése, hogy a különböző tudományterületeken dolgozó kutatók sok esetben egymástól nagyon távol eső, sajátos jelentéseket rendelnek hozzá, hanem azt is, hogy a mindennapi szóhasználatban is újabb és újabb jelentéstartalommal ruházzuk fel.

A mindennapi szóhasználatban kultúrán elsősorban olyan szellemi alkotásokat értünk, mint például az irodalom, a zene, a festészet, valamint ezek ismeretét és élvezetét (Andorka 2003: 488, Gidens 1995: 61). Ezzel magyarázható, hogy kulturátlannak nevezünk valakit, amikor valamilyen tudásnak a hiányát vetjük a szemére. A kultúra ugyanakkor számos szókapcsolatban is megjelenik, beszélünk politikai kultúráról, mozgáskultúráról, lakáskultúráról, játékkultúráról, fesztiválkultúráról stb. Vagyis nemcsak a különböző népcsoportok és korszakok, de az egyes mesterségek, szabadidős foglalkozások, sőt az élet minden területe rendelkezik egyfajta sajátos kultúrával.

A kultúra fogalmának jelentéseit és a jelentések közötti eltéréseket és átfedéseket szétszálazni szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. Ez elsősorban nem csupán abból adódik, hogy jelentős különbségek vannak a szó mindennapi és tudományos használata tekintetében, hiszen – ahogy az alábbiakban Raymond Williams (2003a) okfejtését követve látni fogjuk – a szó máig tartó története során eleve nagyon bonyolult és nyugvópontonra nem jutott jelentéseket és kapcsolathálókat eredményezett. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a fogalom korszakokonként (és sok tekintetben nyelvenként is) más és más jelentéssel szerepel, hanem azt is, hogy az egyes tudományterületek esetében (sőt azokon belül is) eltérő kultúrameghatározások érvényesültek/érvényesülnek (lásd lentebb). Ez viszont elsősorban azt jelzi, hogy a kultúra fogalma egy igen szerzteágazó és összetett jelenségegyüttes meghatározására szolgál.¹

Raymond Williams a *culture* szónak az angol nyelvben történő megjelenéséről, jelentésmódosulásairól és modern használatának sokrétűségéről értekezve írja, hogy a kultúra szó használatának legalább három élő, általános kategóriáját kell elkülönítenünk:

„(1) önálló, elvont főnév, amely a 18. század óta a szellemi, lelki és esztétikai fejlődés általános folyamatát írja le,

¹ Raymond Williams úgy fogalmaz, hogy „nem maga a szó bonyolult, hanem azok a problémák, amelyekre használatának változatai hívják fel a figyelmet”. A szerző amellettt érvel, hogy a kultúra fogalmának esetében „a jelentések skálája és a átfedései jelentőségesebbek” (Williams 2003a: 31).

(2) önálló főnév Herder és Klemm óta, amely mind általános, mind egyedi értelemben egy-egy nép, korszak, csoport vagy általában az emberiség sajátos életmódját jelöli,

(3) önálló, elvont főnév, amely a szellemi és különösen a művészeti tevékenység gyakorlatát és alkotásait jelöli” (Williams 2003a: 30). Ma a harmadik szóhasználat a legelterjedtebb, hiszen bárkit megkérdezzük, a kultúra szó alatt rendszerint irodalmat, zenét, festészetet, szobrászatot, vagy netán filmet fog érteni. A szónak ez a jelentése viszonylag új keletű, valamikor a 19–20. század fordulóján jöhetett létre és leginkább az első jelentés alkalmazott formájának tekinthető (Williams 2003a: 30).

Ehhez hasonló meghatározás olvasható *A magyar nyelv értelmező szótárában* is: a kultúra „azoknak az anyagi és szellemi értékeknek az összessége, amelyeket az emberi társadalom létrehozott történelme folyamán; műveltség, művelődés”. Ez a meghatározás – mondja Veress Károly – a kultúra egy meglehetősen leegyszerűsítő, sematikus meghatározását adja, de mégis tartalmaz három alapvető gondolatot a kultúra mibenlétével kapcsolatban:

„1) A kultúra az emberi társadalom – mint kollektív szubjektum – által létrehozott értékek összessége. Az értékek két csoportja választható külön – anyagi és szellemi értékek – de csupán a puszta megnevezés által sugallt minőségi különbségtevésként. Az értéklétrehozás egy történelmi folyamat, az emberi társadalom fejlődéstörténete során megy végbe. A mai kultúra tehát egy történelmi folyamat eredménye.

2) A kultúra: műveltség. A végbement folyamat eredménye a társadalomnak egy elért állapotában mutatkozik meg, amelyben egyúttal a létezésnek egy megvalósult színvonal, minősége fejeződik ki.

3) Végül a kultúra: művelődés, tehát nemcsak eredmény, hanem az eredmény elérésére irányuló tevékenység is, aminek következtében az elért eredmény tovább fejleszthető, tökéletesíthető. E tevékenység formáló ereje egyaránt kiterjed az egyénre és a társadalmi közösségre.” (Veress 1999: 5.)

Ezzel szemben az antropológusok és az etnográfusok kultúra alatt inkább életmódot értenek, „a történelem primér jelenvalóságát”, ami nem valami elvont, eszményi fogalom, hanem napi gyakorlatainknak rutinjainknak és rítusainknak – megszokásaink – az összessége (lásd Marquard 2001: 188–189), mely a mindennapokat élhetővé teszi. Valamint a kultúra az a gyakorlat, amely ezeket a megszokásokat jelentéssel ruházza fel. Kultúrája tehát antropológiai értelemben mindenkinek van, minden viselkedés kulturális, azaz eltanult, közösségre elfogadott és ellenőrzött gesztusokra és szimbólumokra épül, melyek leírhatóak, rendszerezhetőek és értelmezhetőek. Mindenekelőtt különbséget kell tehát tennünk a szellemi és különösen a művészeti tevékenységek gyakorlatát és alkotásait jelölő magas kultúra és az etnográfiai-antropológiai értelemben használt mindennapi kultúra között, mely egy-egy nép, csoport, korszakoként eltérő életmódját jelöli. Térhez, időhöz és csoporthoz kötött. De a fogalom körüli problémát némileg az is bonyolítja, hogy a különböző embertudományok (például az antropológia) „felnőtté válása” (Boglár 2005: 13) során a tudományos diskurzuson belül is fokozatosan nőtt

a kultúradefiníciók száma. Éppen e sokféleség okán szükséges meghatározni, hogy a továbbiakban a kultúra milyen összefüggésekben szerepel.

A fogalom eredete és jellemzői

A kultúra szó eredete a messzi múltba nyúlik vissza, mai használata pedig igen sokrétű. Közvetlen előzménye a latin *cultura*, mely a *colo, colore* igéből származik, melynek jelentései között a lakik, művel, védelmez, vallásos tiszteletben részesít szerepel. A belőle képzett főnevek idővel elkülönültek egymástól, ám bizonyos mértékű átfedések továbbra is megmaradtak: így a 'lakik' jelentés a *colonus*-on át a kolónia (gyarmat), a 'vallásos tiszteletben részesít' pedig a *cultus* (kultusz, isteni imádat) szóban őrződött meg (lásd Williams 2003a: 28). Közös bennük, hogy „mindhárom a letelepedett embercsoportok lakhelyére, létfenntartásuk érdekében a természeti folyamatokat gondozó, befolyásoló, vagy alakító tevékenységre (köztük a föld művelésére) s a közösségük összetartó, azonosságát szavatoló hiedelmeket megerősítő gyakorlatokra utalnak” (Wessely 2003: 7). A szó jelentésében Cicerónál következett be jelentős változás, aki először használta metaforikusan a kifejezést, amikor a *Tusculanae Disputationes* című művében a filozófiát a lélek műveléséhez hasonlítja („*cultura animi... philosophia est*”). Ezt követően a *cultura* fő jelentése a művelés, ápolás lett (lásd Wessely 2003: 7, Williams 2003a: 28, Kondor 2003). Ebben a jelentésében került ismét használatba a 15. században az itáliai humanisták közvetítésével, és ekkor szivárgott be az egyes nyugat európai nemzeti nyelvekbe is (Kondor 2003). Ekkor a szó az angolban folyamatot kifejező főnév volt, főként növények és állatok gondozását jelentette, és csak a 16. században került sor arra, hogy a természet gondozását metaforikusan kiterjesztették az emberi fejlődés, az elme művelésének folyamatára. Ez lett a szónak a mezőgazdaság mellett a másik fő jelentése a 18–19. század fordulójáig, bár azért hozzá kell tenni, hogy a *culture* főnév a 19. század közepéig az angol nyelvben nem túl gyakori (Williams 2003a: 28–29).

A kultúra szó használatában a 18. században fontos fejlemény következett be: a szó francia közvetítéssel a német nyelvterületen is megjelent (először franciás *Cultur*, majd a 19. századtól a német nyelvhez inkább igazodó *Kultur* alakban) elsősorban a civilizáció szinonimájaként, és ez a szóhasználat alakul át a herderi filozófiának köszönhetően jelentős mértékben, aki annak szükségességét hangsúlyozza, hogy nem kultúráról, hanem kultúrákról (nemzetek és korszakok, társadalmi csoportok sajátos és változó kultúrájáról) kell beszélnünk (Williams 2003a: 29–30). Ez pedig a kultúra szónak az egy nép(-csoport) sajátos életmódja értelemben vett értelmét/használatát implikálta, s mint ilyen az antropológiai kutatások szemléletmódja és fogalomhasználata Herder felismerésére vezethető vissza.

Ugyanakkor míg korábban a francia nyelvhez hasonlóan a németben is a szó a *civilizáció* szinonimájaként volt használatban, Herder hatására a két fogalom élesen elválik egymástól. A kultúra a szellemi (emberi), míg a civilizáció elsősorban az anyagi

fejlődésre utalt.² A romantikus mozgalmak képviselőinél a kultúra nevében támadni kezdik a civilizáció gépies jellegét, elvont racionalizmusát, illetve az ipari fejlődés embertelenségét. Ebben az ingadozó fogalomhasználatban a korszak politikai és társadalmi változásainak zavarai köszöntek vissza. Ebben a kontextusban jelent meg a nemzeti és hagyományos kultúrák problémája, és ezen belül új fogalomként jelenik meg a *népi kultúra* (Williams 2003a: 30–31). Ez pedig mind a mai napig hatással van a kultúra elméletére és kutatására, illetve a kulturális kínálat és a kultúrafogyasztás alakulására egyaránt. Ennek szemléltetésére elég a népi kultúrának a nemzeti kultúrában betöltött szerepével, valamint a népi kultúra fennmaradását biztosító hagyomány mibenlétével kapcsolatos, korszakonként megújul erővel fellendülő kutatások és vitákra utalni.³

A kultúra meghatározása

Az antropológiában a kultúra első átfogó és széles körben elfogadott definícióját Edward Burnett Tylor fogalmazta meg a *Primitive culture* című könyvében. Meghatározása szerint „a kultúra vagy civilizáció az az összetett egész, amely magában foglalja a tudást, a hitet, a művészetet, az erkölcsöt, a jogot, a szokást és minden olyan emberi képességet és magatartást, melyet az ember a társadalom tagjaként elsajátít” (Tylor 1871: 1). Tylor tehát még nem tett különbséget a kultúra és civilizáció között. Az általa kidolgozott koncepciót röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy „a kultúra a környezetnek az ember alkotta része. Ez magától értetődően annak felismerése, hogy az ember természeti környezetben és társadalmi miliőben éli életét” (Herskovits 2003: 65).

Több mint nyolcvan évvel később, 1952-ben Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn közel 300, 1871 és 1950 között megjelent angol nyelvű antropológiai munka alapján végezte el a kultúra fogalmának kritikai elemzését. A vizsgálat során több mint 160 definícióját számolták össze a fogalomnak (lásd Boglár 2005: 13, Boroch 2016: 61). Bár Niedermüller Péter szerint az áttekintésnek mára már csak tudománytörténeti jelentősége van, mégis jól mutatja a kultúrával kapcsolatos modern antropológiai gondolkodás mozzanatait és irányait, valamint azt, hogy a kultúra fogalma a modern társadalomtudományok egyik központi fogalmává, sokféle módon értelmezett kategóriává vált.

² Bár Humboldt nál a két fogalmat épp fölcserélve használta: nála a kultúra jelentette az anyagit, míg a civilizáció a szellemi (Williams 2003a: 30). Ugyanakkor az anyagi és szimbolikus kettőssége/elkülönítése a humán tudományokon belül a kultúra szó használatával kapcsolatosan is megfigyelhető, ugyanis a régészetben és a kulturális antropológiában a kultúra elsősorban az anyagi termelésre, a történetírásban és a kultúrakutatásban a viszont a szimbolikus rendszerekre vonatkozik. Ez viszont még nehezebbé teszi az anyagi és szimbolikus termelés közötti bonyolult viszonyok tisztázását és értelmezését. Ezért is javasolja több kutató, hogy a kettőt nem szembeállítani kell, hanem összefüggéseiket feltárni és bemutatni (Williams 2003a: 31).

³ Ennek bemutatását lásd *A hagyomány használatának változó kontextusai és a Hagyomány, örökség és politikai akarát* című fejezetekben.

Niedermüller Péter szerint a szerzőpáros könyvében olvasható definíciók kilenc nagyobb csoportba sorolhatók. „Így a kultúra fogalma jelölheti:

1. egy csoport vagy társadalom életstílusát,
2. azt a társadalmi és/vagy kulturális örökséget, valamely individuum vagy csoport az előző generációktól átvesz,
3. a gondolkodásnak, a világ szemléletének egy meghatározott módját, amely az ún. »primitív« társadalmakat jellemzi,
4. valamely csoport vagy társadalom megfigyelhető viselkedési mintáit,
5. valamely csoport vagy társadalom közös tapasztalatait,
6. a társadalmi szocializáció folyamatában megtanult viselkedést,
7. valamely csoport vagy társadalom konfliktuskezelő eljárásait és mechanizmusait,
8. a normatív viselkedést szabályozó mechanizmusokat,
9. valamely tudományterületnek valamely csoport vagy társadalom viselkedéséről felállított elméletét” (Niedermüller 2001: 98).

„Ezek az elméletek – írja Niedermüller Péter – a kultúrát olyan univerzális entitásnak tekintik, mely az emberi társadalmat a nem emberitől, a szimbolikusát a nem szimbolikusától megkülönbözteti s leválasztja” (Niedermüller 2001: 98).

Melville J. Herskovits pedig úgy látja, hogy a szerzőpáros által felsorolt definíciók megegyeznek abban „hogy a kultúra elsajátítható; hogy lehetővé teszi az ember számára a természeti és a társadalmi környezetéhez való alkalmazkodást; hogy igen variálható; hogy megnyilvánulási formái intézmények, a gondolkodásmódok és az anyagi tényezők” (Herskovits 2003: 64).

Hollós Marida pedig azt írja, hogy bár az antropológiai irodalomban számos kultúra-definícióval találkozhatunk, abban mindenik megegyezik, hogy a kultúra:

1. közös, azaz a közösség minden tagja osztozik benne,
2. tanult, azaz a megfelelő viselkedésmintákat a szocializáció során sajátítjuk el,
3. szimbólumokon alapszik, ezek teszik lehetővé, hogy az emberek kultúrájukat nemzedékről nemzedékre átadják,
4. integrált, azaz összes eleme, mint kölcsönösen összefüggő egész együttműködik (Hollós 1995: 27–29).

Raymond Williams a kultúra meghatározásának három általános válfaja különíti el: 1. „eszményi”, mely a kultúrát (bizonyos eszményi/egyetemes értékek szempontjából) az emberi tökéletesedés állapotának vagy folyamatának tekinti, és ennek alapján az emberi élet és alkotások esetében az időtlen és egyetemes értékeket igyekszik feltárni, 2. „dokumentumként” való meghatározás, mely szerint a kultúra az értelem, vagy képzelet műveinek összessége, amelyek rögzítik az emberi gondolatokat és tapasztalatokat és 3. „társadalmi” meghatározás, mely értelemben sajátos életmódot jelent, mely magába foglalja a művészetek és a tudomány mellett az intézményekben és a mindennapi viselkedésben megjelenő jelentéseket és értékeket is. Ez utóbbi meghatározásból kiindulva a kultúra megvilágítja az adott életmód/kultúra kimondott vagy kimondatlan jelentéseit és értékeit (lásd Williams 2003b: 33–34).

E három meghatározás közül mindenkinek megvan a maga létjogosultsága és a különböző kontextusokban mindenik definíció valami jelentősre utal. „Ha pedig ez így van – írja a szerző – akkor érdemes odafigyelni a közöttük lévő viszonyokra” (Williams 2003b: 34).

A kultúra eszményi meghatározásának létjogosultságát mi sem bizonyítja jobban, mint a kulturális örökség, vagy a nemzeti érték (hungarikum) fogalma és a mögötte húzódo társadalmi mozgalmak és intézményi gyakorlatok, melyeknek a legtöbb esetben deklaráltan is az abszolút, egyetemes értékek feltárása és rendszerezése a célja, még akkor is, ha ezek az abszolútnak mondott értékek „rendszerint csupán valamilyen hagyomány, vagy társadalom értékeinek kiterjesztő általánosításai” (Williams 2003b: 34).⁴ Ez az általánosító eljárás, mint a viszonyrendszerek és jelentések hálójának és összefüggésrendszerének összerakása – barkácsolása – jut kifejezésre az örökség mellett a kitalált hagyomány, vagy a nemzeti hagyomány szavak használata mögött felsejlő gyakorlatban egyaránt.⁵

A kultúra dokumentumként való meghatározása emellett a szelekció (kirostálás vagy felfedezés/kiemelés), a megőrzés (életben tartás, de legalább archiválás) és a megjelenítés (reprezentáció és rekonstrukció) kérdését implikálja.⁶ Mivel a jelen felől szemlélve soha nem tudható teljes bizonyossággal, hogy az elmúlt korok javaiból a jövő valamelyik pillanatában éppen mi válik fontossá, azok az intézmények, melyeknek feladata a múltbéli hagyományok megőrzése kötelesek a hagyományok egészével és nemcsak a kortárs értékekhez igazodó szelekciójával foglalkozni (Gagyí 2008). Ebben az összefüggésben a kultúra legalább három szintje azonosítható. 1. az adott helyen és korszakban átélt kultúra, amely csak az akkor és ott élőknek nyílik meg teljesen, 2. a művésztől kezdve a mindennapi tényekig a tárgyakban megőrzött kultúra, azaz valamely korszak kultúrája és 3. az átélt kultúrát és az elmúlt korok kultúráját összekötő „híd”, a szelektív tradíciók kultúrája (Williams 2003b: 38),⁷ melyet az emlékezés és a felejtés együttes érvényesülése határoz meg. A szelektív tradíció a társadalom egészében és minden tevékenységében az múlt és a múlt értékeinek folytonos válogatását és újrastálását végzi el, melynek során a múlt egyes értékei és eseményei kihullanak a kortárs emlékezetből, míg más elemek épp ellenkezőleg kiemeltetnek a felejtés homályából (Williams 2003b: 38). A múlt rehabilitációja és a múlt kasszációja tehát folyamatosan zajlik. Ennek a két ellentétes irányú folyamatnak a nyomán létrejövő szerkezetetek nevezzük ma örökségnek,⁸ mely-

⁴ Az eszményi kultúrafogalom kapcsán egy erőteljes Európa-központúság jellemző, mely kihat a kulturális javak termelésével, illetve fogyasztásával kapcsolatos értelmezésekre és értékrendre egyaránt.

⁵ Erről részletesebben lásd *A hagyomány használatának változó kontextusai* című fejezetet.

⁶ Erről részletesebben lásd *Az archívumok, a kulturális emlékezet és az örökségesítés* című fejezetet.

⁷ Természetesen ezek a szintek nem válnak el élesen egymástól, hiszen például a javak és a jelentések ki-méletlen rostálása már az őket létrehozó korszakban megkezdődik, illetve a szinkron lokális kultúra is tartalmaz tőle térben távoli és időben korábbi korokból származó elemeket.

⁸ Azért örökségnek és nem kultúrának vagy hagyománynak, mert – mint az a szakirodalomban többször is megjelenik, hogy mára az örökség leváltja a kultúra fogalmát (Tschöfen 2012: 29), sőt egyesek egyenesen metakultúráként határozzák meg (Kirshenblatt-Gimblett 2004, Tauschek 2011).

hez sajátos időszemléletként a prezentizmus (lásd Hartog 2006) kapcsolódik. A szelektív tradíció tehát egyik szinten általános kultúrát teremt (válogatott dokumentumokká csiszolódik és ebben az egyszerűsödött formában évszázados trendekhez igazodik), egy másikon létrehozza valamely társadalom történelmét, és a harmadikon az egykor eleven kultúra jó részének az elutasításához/elfejtéséhez vezet (Williams 2003b: 39). A kultúra tehát az emlékezés és a felejtés sajátos ötvözetéből létrejövő rendszer, mely a kommunikáció keretétül szolgál és egyben lehetővé teszi az emberek és korok közötti kommunikációt, valamint a kommunikációban megszülető jelentések és értelmezések, illetve normák, tervek és forgatókönyvek révén eligazítást nyújt a mindennapok megélésében.

Innen már egyenesen vezet az út a kultúra társadalmi elemzéséhez, mely abból indul ki, hogy kultúra a társadalom része, ezer szállal kapcsolódik az élet többi tevékenységéhez, ezért a kultúra elemzésének/elméletének a társadalmi szerveződés egészéről kell szólnia, amelyben a kultúra megnyilvánul. Ilyen értelemben a kultúra elmélete az életmód egészét alkotó elemek közti viszonyok és az ezekből kirajzolódó jellegzetes mintázatok vizsgálatára fókuszál (Williams 2003b: 35–36).

A kultúra funkciója

Az előző alfejezetet azzal a megállapítással zártam, hogy antropológiai értelemben a kultúrának elsődlegesen az a funkciója, hogy az emberi világot szervezze és értelmezze. Lehetővé teszi, hogy eligazodjunk a világban, beleilleszkedjünk a környezetbe, és lehetővé teszi a környezetünk és a benne zajló események és cselekvések megélését és megértését. Ez a megközelítés elsősorban a kultúra úgynevezett normatív definícióját adja, és a kultúrát elsősorban az életmóddal hozza kapcsolatba. Emellett a kultúra tárgyi és szellemi dimenzióval rendelkezik. A kultúra feladata tehát – Boglár Lajos szavaival élve – „az alkalmazkodás folyamatának biztosítása” (Boglár 2005: 14), és „a külső környezethez való igazodás eszköze” (Andorka 2003: 488). A kultúra ilyen értelemben egyszerre jelent tudáskészletet, viselkedést, viszonyulást és azt a tárgyi világot, mely mindezt lehetővé teszi és mely az emberi cselekvések során létrejön. Hasonló megállapítást tesz Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn is korábban idézett tanulmányában (1952), amikor úgy érvelnek, hogy a kultúra egyszerre tekinthető az emberi tevékenység eredményének és a további emberi tevékenységeket szabályozó keretnek, és mint ilyen elsősorban egyfajta szimbólumok által elsajátítható és átadható viselkedési minta/modell/forgatókönyv szerepét tölti be, mely lehet explicit (mint a tízparancsolat vagy a közlekedési szabályok) vagy implicit (mint a színházban vagy múzeumokban elfogadott viselkedés).

Odo Marquard egyik esszéjében úgy vélekedik, hogy a kultúra valójában a *történelem primér jelenvalóságaként* (lásd fentebb) írható le, ami nem más, mint „a megszokások összessége”, mely megszokások nélkülözhetetlenek életünk vitelében. Megszokásaink ugyanis olyan hagyománnyá állnak össze, mely nem bebizonyított helyessége okán van jelen életünkben, hanem azért, mert nem vagyunk képesek élni nélküle (Marquard

2001: 188–189). A szintén filozófus Vilém Flusser pedig az utcai lámpáról szóló esszéjében azt írja, hogy a kultúra „egy körülmény”,⁹ életvilágunknak az a része, ami úgy vesz körül minket, hogy észre sem vesszük létezését. Csupán mikor eltűnik, a hiánya döbent rá arra, hogy számunkra mennyire fontos volt, hogy az élet nélkülözhetetlen részét képezi (Flusser 1996).¹⁰ A kultúra tehát ebben a megközelítésben mintegy láthatatlan burokként vesz minket körül, mely egyszerre szolgáltat védelmet és tesz minket kiszolgáltatottá. Hiszen eltűnése – vagy úgy, hogy megsemmisül, vagy úgy, hogy mi magunk kerülünk egy új kulturális környezetbe – valóságos sokkot¹¹ okoz az érintett egyén, vagy a közösség számára. Másrészt viszont ez a leírás ambivalens helyzetet sugall: miközben folyamatosan benne élünk saját kultúránkban, részben el is távolodunk tőle.

A kultúra magát a kommunikáció képezi. „A kultúra kommunikáció és a kommunikáció kultúra” – hangzik Edward T. Hall sommás meghatározása (Hall 1959). Alfred G. Smith pedig a kultúrát a kommunikáció szimbolikus és konvencionális¹² kódjaként értelmezi, amelyet megtanulunk és amelyben osztozunk egymással. A kultúra meghatározza a viselkedésünket és azt ahogyan és amit kommunikálunk, azt ahogyan a körülöttünk lévő világot látjuk, értelmezzük és ahogyan viszonyulunk a minket körülvevő világhoz. A kommunikáció kódolást és szimbólumokat igényel, melyeken egy közösség tagjai közösen osztoznak. Ebben az összefüggésben a kódolás viselkedési forma, a jelentés pedig a kódolás terméke (A. G. Smith 1966: 1–7). A társadalomnak tehát nemcsak struktúrája, de szükségképpen kultúrája is van, amely „meghatározza, hogy a társadalom tagjai a társas érintkezésben és együttműködésben hogyan kell hogy viselkedjenek” (Andorka 2003: 487).

A kommunikáció mint kultúra tehát nemcsak arra utal, amit az emberek mondanak (vagy elhallgatnak), hanem még inkább arra, amit tesznek, illetve a kettő (beszéd és cselekedet) között felelhetető egyezésekre és ellentétekre/ellentmondásokra, azaz a viszonyulásokra. Erre utal Lányi András meghatározása is, aki szerint „a kultúra párbeszéd a hagyomány értelméről, azaz a szép, a jó és az igaz mibenlétéről. A kultúra ezek szerint nem tudnivalók ilyen vagy olyan formában tárgyasult készlete, hanem sokkal inkább a

⁹ Az antropológia, több más diszciplína mellett ezt kontextusnak is nevezi. A kontextus a kommunikáció és a cselekvés azon környezete mely meghatározza (befolyásolja és jelentéssel tölti fel) annak jelentését. A kontextus ismerete nélkül az emberi kommunikáció és viselkedés, a mindennapi és a jeles napokhoz köthető gyakorlatok, rutinok és rítusok egyaránt értelmetlenek és értelmezhetetlenek (lásd Keszeg 2018: 24).

¹⁰ „Máskülönben számomra az utcai lámpa a környezetem része, amire nyugodtan ráhagyatkozhatom, de ami nem érdemel külön figyelmet; a környezet része tehát, amit »kultúrának« szokás nevezni. Még ha megvetem is, valamilyen hangulatot kelt bennem, hol estit, hol hajnalit. Benne vagyok a saját kultúrámban, amit állítólag azért alkottak meg, hogy engem felszabadítson; részint egyezem vele, részint nem, de mindenképpen életkörülményeim része. Ez tehát számomra az utcai lámpa: egy körülmény, amiről általában nem vesznek tudomást. S mivel az én körülményem, ily módon rajtam kívül senki sem értheti meg, még akkor sem, ha az élményt másokkal megosztom, és ha azt másoknak köszönhetem is.” (Flusser 1996, o.n.)

¹¹ A kulturális sokk kérdéséhez lásd: Oberg 1960, Bennett 1998, Dutton 2012.

¹² A kultúra konvencionális jellegével magyarázható az, hogy az erkölcsi normák és értékek koronként, társadalomként, sőt a társadalmon belül csoportonként változnak.

kommunikáció folyamata és az ebben való részvétel képessége. A kultúra az egymással vetélkedő világmagyarázatok párbeszéde, amelyben a hagyomány – ameddig eleven – folytonosan megújul, és a párbeszéd résztvevői szert tesznek az önazonosságuk kialakításához és fenntartásához nélkülözhetetlen értelmezési keretekre” (Lányi 2005). Geert Hofstede pedig úgy fogalmaz, hogy a kultúra az elme szoftvere (vagy más helyen az elme kifinomultsága), mely lehetővé teszi a kommunikációt, az egymás pontosabb megértését (Hofstede 1991). Vagyis ebben az értelemben a kultúra egyfajta program, mely áthatja mindennapjainkat és hatással van az emberek egyéni és kollektív viselkedésére egyaránt. Ilyen értelemben elsődlegesen az a funkciója, hogy megszervezze és értelmezze a mindennapokat. A kultúra az, ami lehetővé teszi, hogy eligazodjunk a világban, beleilleszkedjünk a környezetbe, egyszóval a kultúrát olyan rendszerként értelmezzük, mely segít az élet különböző területeinek belső szabályrendszerének és törvényszerűségeinek megértésében. Ehhez hasonló Max Weber elképzelése, aki szerint a kultúra az ember értelemadó tevékenységének eredménye. A kultúrában az embernek azon erőfeszítése nyilvánul meg, hogy a világot értelmezze és a saját elképzelései szerint formálja, ezáltal rendet teremtve a káoszban. A kultúra tehát az emberi elme – mint szelekciót végző szűrő – terméke, az ahogyan a kiemelés és az értelmezés révén a világot látja és látattja (Weber 1987).

A kultúra az információk megőrzésének, tárolásának és előhívásának, illetve a fordítás/értelmezés különböző technikáit/módozatait és formáit jelenti. Jurij M. Lotman például azt írja, hogy „a kultúra a valamennyi nem örökletes információ és az információ szervezési és megőrzési módjának összessége. Ez nem raktára az információknak, hanem rendkívül bonyolult gépezet, mely őrzi az információkat, miközben szüntelenül a legelőnyösebb és legmegbízhatóbb eljárásokat dolgozza ki megőrzésre, és amikor új információkat kap, sifríroz és desifríroz közleményeket, ezeket egyik jelrendszerről a másikra fordítja” (Lotman 1973: 273). Lotman tehát egyrészt a kultúra tanult voltát hangsúlyozza (ezzel elhatárolva a kultúrát a biológiailag, gének által közvetített információktól), másrészt információhordozó¹³ és jelenéstermelő szerepét emeli ki. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a szerző szerint a kultúra „jelszerű” és „nyelvi jellegű” (Lotman 1973: 176).

Niedermüller Péter Thomas Luckmannra támaszkodva úgy érvel, hogy a kultúra sajátos tudásrendszer, ahol a kulturális tudás a társadalmi létezés/cselekvést és „a kommunikációt elősegítő vonatkozási séma”. Luckmann szerint ugyanis a társadalom alapját a cselekvést orientáló tudás határozza meg, ez a közös tudás képezi az együttműködés és a kommunikáció alapját. Meghatározása szerint tehát a kultúra „olyan tudás és szabályrendszer”, mely „egyrészt koncepciókat, elméleteket és magyarázatokat kínál a világgal kapcsolatosan, másrészt pedig irányítja, meghatározza és értelemmel ruhazza fel a társadalmi cselekvéseket” (idézi Niedermüller 2001: 99).

¹³ Ide tartozik például az írás, vagy a mnemotechnika, ez utóbbinak az orális kultúrában van jelentős szerepe. De az (írott vagy mondott) szövegek mellett az információ tárolását és közvetítését segítik/biztosítják különböző cselekvéssorok (rítusok), tárgyakat (könyv) és intézményeket is.

Az így értelmezett kultúra – folytatja Niedermüller Péter –, azaz a kulturális tudás és a társadalmi praxis együttese jelenti azt a szimbolikus eszközkészletet, amelynek segítségével individuumok és csoportok saját társadalmi világukat megalkotják, azt folyamatosan értelmezik, illetve más világokkal és csoportokkal kommunikálnak” (Niedermüller 2001: 100).

Ehhez némileg közel áll a szimbolikus antropológia követőinek azon elképzelése, hogy a kultúra sajátos szimbolikus rendszert jelent. Clifford Geertz szerit „az ember szimbólumokkal élő, koncepciókat gyártó, jelentésKERESŐ állat (Geertz 2001: 25), a kultúra pedig nem más, mint a jelentések hálój¹⁴ (Geertz 2001: 196), valamint olyan szimbólumrendszer, „amely segítségével az ember jelentéssel ruházza fel saját tapasztalatait. Az ember alkotta szimbolikus rendszerek közösek, konvencionálisak, rendezettek és valóban tanultak; egy olyan jelentésterületet biztosítanak az emberek számára, amely eligazításul szolgál egymás, az őket körülvevő világ és önmaguk vonatkozásában. Egyszerre terméke és oka a társadalmi interakciónak; úgy viszonyul a társadalmi élet folyamatához, mint a számítógép programja a gép működéséhez, mint a génspirál a szervezet fejlődéséhez, mint a tervrajz a hídépítéshez, mint a hangszerelés a szimfónia előadásához, vagy válasszunk egy egyszerű analógiát, a recept a sütemény megsütéséhez – így a szimbólumrendszer az az információforrás, amely egy mérhető mértékig alakot, irányt, sajátosságot biztosít, miközben körülírja a tevékenység szakadatlanul zajló folyamatát” (Geertz 2001: 137–138). Azaz Geertznel a hangsúly a kultúra csinálásán van, nem pedig annak tudásán vagy birtoklásán (Niedermüller 2001: 101).

Egyedi és/vagy kollektív

Niedermüller Péter fogalmazza meg a kérdést, miszerint „ha a kultúra univerzális sajátossága az emberi társadalomnak, akkor mivel magyarázható, hogy az emberi kultúrák mindenekelőtt a közöttük lévő különbségek alapján ragadhatók meg?” Vagy megfordítva a kérdést: az egyén által birtokolt és az egyéni cselekvésekben létező kulturális tudás miként hozza létre egy közösség vagy korszak kulturális jellegzetességeit, kollektív kultúráját? „Lehet-e egyáltalán a kultúráról, mint valamiféle kollektív entitásról beszélni?” (Niedermüller 2001: 98, 100.)

A kultúra – mondja Robert Wuthnow – interszjektív valóság, központi fogalmi a gondolkodás, a cselekvés, a tudás és a jelentés, ahol a kulturális tudás társadalmilag termelt és meghatározott, azaz kollektív természetű, ami viszont nem jelenti azt, hogy a társadalom, vagy a csoport minden tagja ugyanazzal a tudással rendelkezik, hanem arra utal, hogy a kultúrának van egy közös tárolóhelye, az egyes individuumok pedig eb-

¹⁴ „Az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom.” (Geertz 2001: 196.)

ből képzettségük, társadalomban betöltött szerepük, anyagi helyzetük stb. függvényében eltérő módon részesülnek. Ez viszont átvezet egy másik fontos kérdéshez, és pedíg, hogy hol tárolódik a kultúra? (Niedermüller 2001: 99–100).

Míg az egyik oldalon azok állnak, akik szerint a kultúra egy tanult mentális rendszer, mely az emberek fejében van, vagyis az individuális tanulás folyamatában ölt testet,¹⁵ addig a másik oldal képviselői amellet érvelnek, hogy a kultúra társadalmilag termelt, azaz a közös cselekvés és jelentéstermelés folyamatában konstituálódik meg,¹⁶ s mint ilyen a kultúra kollektív jellegét hangsúlyozzák (Niedermüller 2001: 99–100). Ez utóbbi elképzelés jegyében beszél Jan Assmann az emlékezési alakzatokról, melyek egyszerre tekinthetőek modelleknek, példáknak és taneseteknek, és amelyekben a csoport általános magatartása tükröződik (J. Assmann 1999: 40).

A kultúra tagoltsága

A korábbi fejezetben azzal érveltem, hogy kultúrával minden emberi társadalom rendelkezik, most ehhez azt kell még hozzátenni, hogy ezek a kultúrák egymástól nagyon különbözőek lehetnek, ráadásul az egyes csoportokra vagy társadalmakra jellemző kultúra is idővel módosulhat (lásd Andorka 2003: 488), sőt a társadalom egyes tagjai egy adott időn belül is eltérő módon részesülnek belőle. Másként szerveződik a felnőttek és a gyermek, a férfiak és a nők az elitek és a tömegek, valamint a különböző szakmai csoportosulások vagy rajongói közösségek kultúrája. Ennek, valamint a kultúra rendszer jellegének köszönhetően a kultúrának többféle csoportosítása, tagolása lehetséges, különböző szempontok alapján a kultúra többféle változatát különíthetjük el.

Míg a korábbi századokban egy-egy társadalom kultúrája viszonylag egységes volt, a kortárs társadalmak kultúrája korántsem tekinthető egységesnek. A nemzetközi migráció és a társadalom belső rétegzettségének köszönhetően számos kultúra él egymás mellett, ezért a mai társadalmakat elsősorban a kulturális pluralizmus és a multikulturalizmus jellemzi (Andorka 2003: 489).

Egy adott korszakon belül együtt létező különböző kultúrátípusokat leginkább egymással szemben álló, opozíciós rendszerekbe lehet bemutatni. Bár – mint minden felosztás – ez is bizonyos fokig önkényes szempontok érvényesítésének eredménye, mégis láthatóvá teszi a különböző kultúrák egymáshoz fűződő viszonyát is.

Ilyen értelemben a térbeli elterjedése alapján beszélhetünk *globálisan elterjedt* és *regionális/nemzeti, illetve helyi kultúráról*. Samuel Huntington amerikai szociológus a globális kultúra több típusát/formáját említi meg, de arra is felhívja a figyelmet, hogy ezek – bár több kultúrában jelen vannak, a befogadó kultúra lényegi jegyeire alig vannak

¹⁵ Ennek egyik legismertebb képviselője Ward Goodenough.

¹⁶ Emellet érvel például Clifford Geertz is.

hatással. A szerző ilyen globális kultúrának tekinti a 1. a davosi kultúrát, mely „jelölheti mindazokat a feltevéseket, értékeket és doktrínákat, melyeket jelenleg sok ember vall a nyugati civilizációkban, és bizonyos számú, más civilizációkhoz tartozó ember is magáénak érez”. Ezek a személyek kivétel nélkül mind üzletemberek, bankárok, kormányzati tisztviselők, értelmiségiek és újságírók, kiválóan beszélnek angolul, gyakran utaznak, kiterjedt nemzetközi kapcsolattal rendelkező kormányhivatalok, vállalatok és tudományos intézetek alkalmazásában állnak. Ez valójában egy közös értelmiségi kultúra, mely csak az elit szintjén létezik; 2. a nyugati fogyasztói tömegkultúrát, mely azonban alig hagy maradandó nyomot a befogadó kultúra szerkezetében. Ennek az egyetemes tömegkultúrának valamivel kifinomultabb változata a nyugati mozi- és televíziófilm-iparra épülő tömegmédiá; (3) az angol nyelvet, mely az utóbbi időben mentesült az etnikai tartalomtól, akárcsak korábban a latin (Huntington 2006: 75–95). A regionális kultúrák – a globálishoz hasonlóan – több nemzetre is kiterjednek, ilyen az európai zsidó-keresztény kultúra vagy az arab világban az iszlám, míg a helyi kultúrák egy-egy szűkebb tájegységre vagy településre jellemzőek.

A társadalom szintjén való elterjedtség szempontjából beszélhetünk az egész társadalomra kiterjedő, azaz *nemzeti*, és csupán a társadalom egy részére (például egy vallási vagy etnikai csoportra, vagy a vidéki lakosságra) jellemző *csoportkultúráról*. Ilyen csoportkultúrának számít(ott) az ifjúsági- vagy az ipari munkáskultúra mellett a vidéken élő parasztság kultúrájaként definiált népi kultúra is.

Az adott társadalomban fennálló hatalommal (ideológiával) fennálló viszonya alapján pedig beszélhetünk *hivatalos* és *ellenkultúráról*, ahol az előbbi az elfogadott és az oktatás, valamint a különböző intézmények által közvetített kultúrát jelöli, míg az utóbbi szembe fordul, lázad az aktuális társadalmi rend ellen. Ennek ma az egyik legismertebb kortárs formája az Egyesült Államokból indult és alapvetően a közösségi médiában szerveződő, azon keresztül megnyilvánuló *eltörléskultúra* (*cancel culture*). A fogalmat a médiában és a tudományos életben egyaránt nagyon sokan használják pejoratív értelemben (olyan törekvést értve alatta, mely megpróbál elhallgattatni egy személyt vagy eszmét), míg a másik oldal képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az eltörléskultúra a múltbéli és a múltból megörökölt igazságtalanságokat és kirekesztő/megbélyegző diskurzusokat és gesztusokat kívánja felszámolni. Mint ilyen szorosan összefonódik a különböző kisebbségek jogaiért síkra szálló, politikai terheltségtől sem mentes mozgalmakkal.¹⁷ Az eltörlés kultúráját gyakran szokták a nemzeti és a magas művészete elutasításával kapcsolatba hozni. Bagi Zsolt a kortárs kultúra helyzetéről írt kötetének előszavában írja, hogy „a kultúrát lekicsinyelni ma nem egyszerűen divat, hanem kormeghatározó jelenség. Magától értetődő voltának akkor is vége van, ha a kultúra kora nem ért, nem érhetett véget. Véget ért a *műveltség korszaka*, amikor a kultúra elemei [...] szerves egy-

¹⁷ Az eltörléskultúra média és kultúratudományi (a digitális kultúra, valamint médiatermelés és -fogyasztás felől közelítő) kritikai elemzéséhez lásd: Ng 2022.

séget alkottak” (Bagi 2017: 9, kiemelés az eredetiben). Ez egyrészt azt jelenti, hogy a műveltségnek nincs többé legitimitációja, másrészt meg azt, hogy a kultúrát nemcsak meg kell újítani, de a formáit igazolni kell (Bagi 2017: 9–10).

A hivatalos kultúrával szemben tételeződik a *szubkultúra* is, bár ez nem hordoz az ellenkultúrához hasonlóan semmilyen politikai töltetet. A népi kultúra például a hivatalos kultúrával szemben szintén szubkultúráként értelmezhető, bár a 20. század második felétől kezdődően ez utóbbi fogalmat elsősorban az ifjúsági kultúrára és a különböző zenei irányzatok képviselőire értik.¹⁸

Az értékközpontú kultúratipológia az *elit* és a *tömegkultúra* között tesz különbséget (lásd Gans 2003), valamint elkülöníti a magas művészeteket az alacsony, vagy amatőr művészetektől. Mindkét elválasztás esetében az első a művelődést, míg az utóbbi inkább a szórakozást szolgálja. A tömegkultúráról elsősorban a fogyasztásban ölt testet és népszerű kultúrának vagy ízléskultúrának is szokás nevezni. Valójában akár egy társadalmon belül is számos ízléskultúra van érvényben, melynek a szórakozás mellett az élet megszépítése, mellett a normák kifejezése és esztétikai értékeket közvetítő funkciója mellett a tanulásban is szerepe van. Ha innen szemléljük, azt láthatjuk, hogy a tömegkultúra nem a „csöcselék kultúranélküliségét” jelenti, hanem nagyon sokban hasonlít a magaskultúrára (Gans 2003: 118).

Azonban naivitás lenne az feltételezni, hogy az itt felsorolt megkülönböztetések a kultúra kettős természetének (elit és populáris, globális és helyi stb.) bizonyítékai, és hogy ez a kettősség szakadatlan szembenállást jelent. A mindennapi használat felől nézve ugyanis úgy tűnik, hogy a társadalom minden rétegében a kultúra különböző formáinak egymásra hatása és egymásba fonódása jellemző. A részvétel felől nézve tehát a kooperáción alapuló konszenzuális kultúrával kell számolnunk (lásd Bagi 2017: 13–14).

A kultúra hordozói, az intézmények

Az előző fejezetben amellet érveltem, hogy a kultúra adott szempontok szerint többféle módon osztályozható. Ennek megfelelően sokfélék azok a szervezetek is, melyek a kulturális javak termelését, őrzését, értelmezését és bemutatását végzik. A legalapvetőbb ilyen intézmény a család, itt történik meg a közösségi norma és értékrend elsajátítása, de ehhez hasonló módon működik a szűkebb közösség is. Mindkettő fontos szerepet játszik az egyén a szocializációjában. Ezek az intézmények olyan belülről és/vagy alulról szerveződő, organikus struktúráknak (lásd Fél 1948: 3–4) tekinthetőek, melyek egyik oldalon közösen birtokolt életteret és a csoport tagjai között együttműködést, a másik

¹⁸ A szubkultúráról és az ellenkultúráról lásd: Cohen 1969, Schwendtner 1976, Willis 2000, Szapu 2002, Kacsuk 2005

oldalon pedig folyamatos és szabad választáson alapuló részvételt feltételeznek. Ugyanakkor könnyen képesek alkalmazkodni a környezeti és társadalmi változásokhoz.

Az organikus struktúrák mellett meg kell említenünk az organizált formációkat is, melyek kívülről/felülről szerveződnek és elsősorban a társadalom működését felügyelő hatalmi szervezetek irányítása és ellenőrzése alatt állnak. Létrejöttüket az indokolja, hogy minden komplex társadalom szükségesnek tartja, hogy a csoport minden tagja számára elérhetővé váljanak bizonyos, az adott társadalom szempontjából fontosnak ítélt kulturális javak és ismeretek, melyek kiemelt szerepet játszanak a közös identitás és világkép fenntartása szempontjából. És mivel ezeknek a kulturális értékeknek válságba kerültek és közösségi fenntartásuk és átadásuk egyre bizonytalanabb, egyre gyakrabban merül fel velük kapcsolatban a felejtés, eltörlés veszélye, fenntartásuk (megőrzésük és újratermelésük) biztosítása érdekében az állam különböző intézményeket hozott létre.

A jelen kötet további fejezetei e két eltérő funkcióval és természettel bíró intézményrendszer működését egyaránt érinteni fogja, ebben az alfejezetben azonban elsősorban a mai román társadalomban fellelhető különböző kulturális intézményi struktúra rövid ismertetésére vállalkozom.

A kulturális intézmények létrehozását és működését szabályozó sürgősségi rendelet¹⁹ értelmében a kulturális intézmények fő feladatai:

1. a környezetükben lévő közönségek a kulturális javakhoz való hozzáférésének biztosítása, kulturális szükségleteiknek kielégítése, változatos kulturális javak és szolgáltatások biztosítása a kultúrafogyasztásban való részvételük növelése érdekében,
2. a hagyományos kultúra és a kulturális örökség védelme, megőrzése, kutatása, továbbadása, népszerűsítése és az ezt szolgáló programok fejlesztése,
3. a formális oktatási rendszeren kívül zajló folyamatos szakmai fejlődés biztosítása.

Ezeknek a céloknak az elérése érdekében a kulturális intézmények számos típusú tevékenységet végezhetnek: 1. szervezhetnek oktató és/vagy szórakoztató célzatú kulturális eseményeket, fesztiválokat, versenyeket, vásárokat, szemináriumokat, valamint állandó és időszakos kiállításokat; 2. kiadhatnak különböző művészi, ismeretterjesztő, tudományos, vagy technikai könyveket, folyóiratokat és egyéb kiadványokat; 3. részt vehetnek a helyi érdekeltsgű kulturális turizmus népszerűsítésében, valamint a mestersegek és tradíciók kutatásában, megőrzésében és hasznosításában; 4. különböző szakmai képzéseket és tanfolyamokat szervezhet.

Bár a kulturális intézmények alapvető feladatkörüket tekintetében sok hasonlóságot mutatnak, felépítésük, fentartójuk, működési területük és tevékenységi körük tekintetében nagyon eltérőek lehetnek.

¹⁹ OUG nr. 118. 2006. 12. 21.

A kulturális intézmények fenntartójuk szerint lehetnek állami, szervezeti (például egyházi), egyesületi/alapítványi vagy magántulajdonban. Az állami intézmények lehetnek minisztériumi (országos), megyei és önkormányzati (városi vagy községi) fenntartásúak. Működési terület alapján pedig megkülönböztethetünk országos, megyei és helyi (önkormányzati) jelentőségű intézményeket. És végül tevékenységi körük szerint beszélhetünk közművelődési intézményekről (művelődési otthonok, művelődési központok, könyvtárak, közgyűjtemények, múzeumok, képtárak, emlékházak, emlékközpontok stb.), tudományos intézetekről (kutatóközpontok, múzeumok, levéltárak), oktatási intézményekről, előadóművészeti és szórakoztatási intézményekről (színház, opera, filharmónia, kórus, zene- és táncművészeti intézmények, mozi stb.) valamint tömegközlést és tájékoztatást végző intézményekről (könyvkiadó, rádió, tévé, sajtó).

